

Назаров Ілля Владиславович,
*кандидат економічних наук, доцент
кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
економічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ІВАН ВЕРНАДСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ

Проблеми історії світової економічної думки, її генезису, класифікації провідних течій та порівняльного аналізу їхніх методологічних засад завжди знаходились у фокусі наукових інтересів І. В. Вернадського. Намагаючись у самому загальному вигляді окреслити основні напрями розвитку політичної економії, вчений використовує в якості критеріальної ознаки відношення певної наукової течії до участі державної влади в економічному житті суспільства. «Напрямів цих два: позитивний і негативний. Перший вимагає на практиці штучної організації господарських відносин суспільства, а внаслідок цього – безпосередньої участі уряду в економічних діях народу, друге, навпаки, прагне якомога більшої економічної самостійності осіб у суспільстві та заперечує корисність стороннього втручання в їхні приватні справи... В історії науки до позитивного напрямку належать *економічні погляди стародавніх, меркантилізм, протекціонізм та соціалізм*; до негативного – *фізіократія та школа Адама Сміта, або промислова*», – зазначає І. В. Вернадський [1, с. 1].

Загальною рисою стародавніх греків і римлян було, на думку дослідника, те, що «інтерес держави є в них таким, що домінує над приватним інтересом особи, яка й існує згідно з їхніми поняттями немов би для держави» [2, с. 8]. Ця державоцентрична установка була похідною від надзвичайно гострого конфлікту між трудом і володінням (капіталом) на початкових стадіях економічної історії. І. В. Вернадський, будучи безкомпромісним прибічником теорії трудової вартості, вважав, що єдиним джерелом суспільного багатства є труд, в той час як капітал – лише труд в накопиченому, уречевленому вигляді. Отже, до свого нагромадження в засобах виробництва, тобто до своєї капіталізації, труд є дуже слабким: урізаний в своїх можливостях він потребує надзвичайно важких зусиль для досягнення будь-якого результату. Внаслідок цього кожний намагається уникнути безпосередньої участі у виснажливому трудовому процесі, єдиним засобом для

чого є ексклюзивне (монопольне) володіння предметом, необхідним для виробництва: отримавши його, він стає володарем труда, набуває можливості впливати на нього. Але надзвичайно важка експлуатація безпосередніх виробників, завдяки якій відбувається нагромадження капіталу, а, отже, і поступовий рух суспільства до все більшого задоволення потреб, стає можливою за умови позбавлення раба будь-яких прав, що дозволяє не рахуватися з ним і його стражденним трудом. Інститут рабства і являє собою перший приклад зовнішньо-силового оформлення труда з боку суспільної влади, що виражає інтереси власників засобів виробництва, або «володіння», за термінологією І. В. Вернадського.

Позитивний напрям залишається домінуючим в економічній думці та практичній діяльності провідних держав і в феодальну епоху. На цьому історичному етапі держава продовжує виконувати функцію насильницької, примусової організації народного труда через інститут кріпосного права в сільському господарстві та цехову регламентацію міського ремесла. І. В. Вернадський підкреслює, що при феодалізмі держава і панівний клас тиснули не на конкретну особу виробника (як за часів рабовласництва) – об'єктом їхньої регламентації була тепер галузь, професія, або окремий рід чи вид труда. Ця напівпримусова (кріпосне право, цехові регламенти) організація труда при феодалізмі складала, на думку вченого, істинну суть практичного вчення меркантилізму і дала імпульс розвитку продуктивним силам, наукам, мистецтву, добробуту.

Що стосується принципів зовнішньоекономічної політики середньовічних держав, кристалізованих в меркантилістських теоріях грошового, а згодом торгового балансу, І. В. Вернадський вважає останні спробою віднайти економічний еквівалент політичного поневолення сусідніх народностей, «зробити їх своїми данцями», коли, «замість неможливого тоді політичного поневолення – придуманий був інший засіб для цього в торговому балансі» [2, с. 19]. Ця гіпотеза щодо мотивації меркантилізму є нетривіальною, але прийнятною: загальновідомо, що Рим шляхом військової окупації включав майбутні провінції в єдиний економічний і державно-правовий простір, примушуючи їх нести податкове ярмо імперії, в той час як європейські країни середньовіччя, не маючи адекватного для створення універсальної імперії силового ресурсу, плекали надію викачувати з сусідів економічні активи через зовнішню торгівлю з ними. І. В. Вернадський оцінював намір збагатити країну в такий спосіб, як наївний і помилковий з «наукової точки зору», до якої він відносив смітінські ідеї трудової вартості і еквівалентності обміну.

На наш погляд, тлумачення вченим вільної торгівлі як справедливого механізму розподілу багатства між окремими народами адекватно не висвітлює суперечливий зміст процесів, що відбуваються у сфері зовнішньоекономічних відносин. І. В. Вернадському здавалося наївним, що меркантилісти прагнули викачувати золото і срібло через торгівлю з країнами-сусідами. Але як бути з нееквівалентною торгівлею Англії і Голландії зі слаборозвиненими народами Азії, Африки і Америки в епоху первісного нагромадження капіталу? Нам можуть заперечити, що в цих випадках слаборозвинені народи зазнавали імперського або квазіімперського тиску, і саме тому торгівля не була взаємовигідною однаковою мірою для всіх сторін, але де і коли міжнародні відносини між країнами не відчували силової гравітації того чи іншого полюсів політичного впливу? І на нинішньому етапі розвитку світової економіки ціни на найбільш значущі ресурси нерідко встановлюються на користь транснаціональних корпорацій, або інших суб'єктів міжнародних економічних відносин, якщо вони наближені до світових фінансових і військово-політичних центрів.

Виникнення школи фізіократії І. В. Вернадський вважає не випадковим явищем, яке він пояснює подальшим посиленням полюсу труда відносно протилежного йому полюсу суспільного виробництва, який він називає володінням: «Ця емансипація труда в теорії репрезентується вимогою знищення законів, що мали за предмет обмежити приватну конкуренцію і підкорити виробництво певним правилам. Таке прагнення висловлюється спочатку в *фізіократії*» [2, с. 69]. Фізіократія, на думку Вернадського, – «ціла філософська система, ядром якої є теза «*L'ordre naturel des choses*», перелита в форму економічних положень» [2, с. 69], головними серед яких є наступні: природа і господарське життя підкорені певним законам, що не залежать від волі людини, внаслідок чого будь-яке втручання держави в спонтанний хід економічних процесів є зайвим й шкідливим; елементи народного багатства породжуються силами, притаманними землі, і тому лише землеробство є продуктивним; оскільки примноження народного багатства є ексклюзивною властивістю землі, лише на ній одній має лежати податковий тягар.

Аналіз праць І. В. Вернадського з історії економічної думки дозволяє дійти висновку, що певним ідеалом наукового дослідження суспільного виробництва була для нього англійська класична політична економія, чільне місце в якій він відводив теоретичній спадщині Адама Сміта. Складається враження, що вчення А. Сміта використовується дослідником у якості своєрідного ета-

лона, з яким співставляються і яким вимірюються на зрілість інші течії економічної думки – і меркантилізм, і фізіократія, і протекціонізм. Найбільшу прихильність у І. В. Вернадського викликають такі положення А. Сміта, як трудова теорія вартості (з акцентуванням на труді як ексклюзивному джерелі вартості товару); твердження про народне багатство як сукупність мінових цінностей, джерелом яких є труд; вчення про розподіл праці як закон суспільного виробництва та джерело примноження народного багатства; визнання в якості продуктивного будь-якого виду труда, що створює предмети, які мають мінову цінність; тлумачення капіталу як нагромадженого в засобах виробництва труда, що примножує господарські можливості людини; обґрунтування повної свободи економічної діяльності окремих осіб і невтручання держави в хід господарських процесів, що спонтанно оптимізуються «невидимою рукою» ринку.

Аналізуючи розвиток негативного напрямку політичної економії після А. Сміта, І. В. Вернадський розбиває його на три школи:

1) спекулятивну, найяскравішими представниками якої були Т. Мальтус і Д. Рікардо;

2) промислову, представлену Ж.-Б. Сеем, Ф. Бастіа та ін.;

3) еклектичну, засновником якої вчений вважав Г. фон Шторха, чию творчість він оцінював дуже високо, присвятивши складанню коментарів до його «Курсу політичної економії...» останні роки свого життя.

Про неабияку обізнаність І.В. Вернадського з найновітнішими тогочасними досягненнями економічної теорії свідчить його увага до німецької історичної школи (зокрема, до творчості В. Рошера), яку він вважав «перехідною ланкою» до позитивного напрямку, представленого протекціонізмом. Головну мету протекційного напрямку І. В. Вернадський визначає як захист економічних інтересів певного народу від зовнішньої конкуренції, справедливо відзначаючи його спорідненість з меркантилізмом. Розглядаючи творчість найвидатнішого представника цієї школи Ф. Ліста, він вірно формулює його основну ідею, суть якої полягає в тому, що при наявній нерівномірності економічного розвитку народів зняття митного захисту національного ринку може бути згубним для народного суверенітету і добробуту. Але, будучи прихильником манчестерської школи економічного лібералізму, свого роду «ринковим фундаменталістом», І. В. Вернадський вважає, що основні положення «Національної системи політичної економії» Ф. Ліста базуються на абсолютно хибному переконанні, що тільки захисні мита можуть збільшити продуктивні сили нації. В цих оцін-

ках проявляється, на наш погляд, певна упередженість І. В. Вернадського, оскільки основні «догмати» англійської політичної економії, зокрема, такі, як еквівалентність обміну та свобода торгівлі, є для нього безсумнівними аксіоматичними положеннями, будь-яке критичне переосмислення яких означає «реверсний» розвиток економічної думки, її інволюцію.

Список використаних джерел

1. Вернадский И. Очерк истории политической экономии. Санкт-Петербург, 1858. 230 с.
2. Вернадский И. В. Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века. Москва, 1849. 122 с.

УДК: 330.82:330.341

Ніколенко Інесса Юріївна,
*кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

ПИТАННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ ІВАНА ВЕРНАДСЬКОГО

Науковий доробок Івана Васильовича Вернадського (1821–1884 рр.), найбільш видатної постаті вітчизняної університетської економічної науки часів її становлення, й до сьогодні недостатньо розкрито та оцінено. Він належить до тієї когорти науковців, що визначили становлення та вплинули на подальший розвиток економічної думки в Україні.

І. Вернадський був переконаним прихильником доктрини вільного ринку, тому саме під цим кутом зору він досліджував розвиток економічної науки та історію господарства [1]. В економічній науці, ґрунтуючись на розумінні економічних законів та ролі держави в економіці, він виокремлював два основних напрями: позитивний та негативний [2, с. 1]. До останнього він відносив й сам себе та під ним розумів передусім напрямок, визначений англійською класичною школою. В економічній науці І. Вернадський розрізняв зовнішню та внутрішню сторони дослідження, з